

SERVI I FAMULI — PRIMJER ISKLJUČIVANJA I MARGINALIZACIJE U NAŠIM KOMUNALNIM DRUŠTVIMA

Neven B u d a k

Društva naših komuna na istočnom Jadranu, zajednice stvarno i u ideji integrirane unutar zidina gradskih jezgara, bila su podložna i određenim procesima dezintegracije, odnosno marginalizacije ili isključivanja pojedinih društvenih grupa i kategorija. Ta pojava nije ni po čemu karakteristična za naše podneblje: njome su zahvaćeni različiti tipovi društva diljem Evrope. Jednako tako ona nije tipična samo za srednji vijek. Mnogi principi, ako ne i svi, po kojima su vršena odstranjivanja iz društvenih zajednica, održali su se i danas, u svim tipovima suvremenih društava.

Nastojimo li na temelju iskustava evropskog srednjovjekovlja sagledati sve kategorije potisnutih i isključenih, doći ćemo do zaključka da je na ovaj ili onaj način veći dio stanovništva bio izložen nekom obliku diskriminacije. Dovoljno je navesti listu koju je, u jednom od svojih radova posvećenom ovom problemu, sastavio Jacques le Goff.¹ Marginalne je skupine svrstao prema različitim kriterijima prema kojima su bile diskriminirane:

- a) religija — heretici svih vrsta isključeni su *par excellence*
- b) tijelo i bolesti — tijelo je u srednjovjekovnom sustavu razmišljanja inkarnacija grijeha, a bolesti su njihova posljedica. Stoga se isključuju nemoćni, bolesni i prostitutke, koje zarađuju svojim tijelom.
- c) identitet — nedostatak identiteta u kršćanskom srednjovjekovnom smislu dovodi do isključivanja Židova i stranaca uopće.
- d) protuprirodnost — po tom se principu isključuju sodomiti i monstri, bez obzira da li su iz svijeta mašte ili stvarno tjelesno deformirane osobe.
- e) fizička i socijalna stabilnost — osjećajući intenzivnu potrebu da sačuva te oblike vlastite stabilnosti, srednjovjekovno društvo isključuje lutalice, osobe bez utvrđenog i stalnog mjesta boravka, bez zanimanja, deklasirane.

¹ J. le Goff, *Gli emarginati nell'Occidente medievale*, objavljeno u: *Il meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente medievale*, Roma-Bari 1983 (orig: *Les marginaux dans l'Occident médiéval*, u *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Paris 1979). Vidi prikaz u *Radovima Instituta za hrvatsku povijest vol. 16*, Zagreb 1983, 253—264.

f) rad — postoje određena »nečista« zanimanja, koja su potrebna, ali koja svojim nosiocima ipak osiguravaju rubna mjesta u društvu. Njihova se sistematizacija vrši prema tri tabua: krvi (odnosi se na krvnike i vojnike plaćenike), novca (lihvari) i nečistoće (bojadisari, pralje, kuhari).

Slijedeći slične principe, Tomislav Raukar je ukazao na postojanje marginalnih skupina i u našim komunalnim društvima, čemu se do sada u historiografiji posvećivalo malo pažnje.² Njegova se podjela prema tipovima isključivanja donekle razlikuje od le Goffove:

- a) ekonomska isključenost — odnosi se na siromahe
- b) biološka isključenost — gubavci, nemoćni, umno poremećeni, uopće bolesni
- c) ideološka isključenost — heretici
- d) politička isključenost — izdajice, prognani
- e) krivična isključenost — razne vrste kriminalaca

U shemi (str. 185) u kojoj je prikazao marginalna društva naših komunama, Raukar je naveo i serve i ancile, odnosno famule. Propustio je, međutim, objasniti po kojem su tipu isključeni. Koji je, dakle, bio osnov njihovog isključivanja iz društva, odnosno, kakva je bila njihova uloga u komunama?

Nema nikakve sumnje da su servi bili značajan dio stanovništva velikih gradova antičke Dalmacije, ali im je broj vremenom opadao. Iako o njima nemamo nikakvih vijesti kroz nekoliko stoljeća, smijemo tvrditi da su se u nekim gradovima i njihovoj okolici zadržali i u vremenima političkih, etničkih i društvenih previranja najranijeg srednjeg vijeka. Drugačije ne bismo mogli objasniti njihovo postojanje na dalmatinskom području u X st. i kasnije. U prilog našem zagovaranju kontinuiteta govori ne samo terminologija, nego i stvarni odnosi, kao i karakteristike njihovog položaja. Od antike se sve do XIV st. održalo nepostojanje pravne osobnosti serva, njihova nemogućnost posjedovanja vlastite imovine, izbora zanimanja i mjesta boravka. Također su i oslobođenici ostajali u XIII i XIV st., kada možemo pratiti proces oslobađanja serva, u sličnim odnosima prema bivšem gospodararu kao i liberti II i III st. Sličnosti su bile prevelike, a da bi bile slučajna posljedica stvaranja novog sloja gradskog stanovništva nakon višestoljetnog prekida. Dakako, bilo bi netočno tvrditi da vremenom nisu nastale i neke razlike.

Kontinuitet, koji je očito postojao, nije uvijek moralo pratiti i poboljšanje položaja serva. Ne bismo zapravo mogli niti očekivati da u sveopćem opadanju materijalnih i duhovnih standarda upravo najniži sloj stanovništva poboljša životne uvjete. Već od kraja II st. oni su se postupno pogoršavali, a ta se tendencija bez sumnje nastavila kroz čitav rani srednji vijek. Posljedice ponovnog ekonomskog uzdizanja gradova servi su zasigurno posljednji osjetili, upravo u vrijeme kada su nestajali kao posebna društvena grupa unutar komunalne strukture. Tako zamišljeni slijed ne podupiru, istina, u dovoljnoj mjeri konkretni argumenti, ali bi ga u prilikama od kraja IV do kraja XIII st. bilo teško drugačije zamisliti.

² T. R a u k a r, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, *Historijski zbornik* XXXIII—XXXIV (1980—1981), 183—193.

Izmijenjene okolnosti srednjeg vijeka ipak su dovele do jedne značajne promjene: rad se serva sve do XII—XIII st. pretežno koristio u zemljoradnji, dok su u antici oni bili isključivo gradski element. Tada su se samo rijetko zapošljavali na poljoprivrednim radovima, na području kolonija, dok ih u razdoblju X do XIII st. češće susrećemo na selu, odnosno na zemlji, i to ne samo u priobalnom području, nego i u zaleđu.

Tek s materijalnim uzdizanjem najbogatijeg sloja gradskog stanovništva rađa se veća potreba za upošljavanjem pomoćne radne snage u kućanstvu. Utjecajnije porodice grade svoju moć i na brojčanosti »familije«, koju čini i posluga, pa vjerujemo da i to privlači sve veći broj serva u gradove.

No, paralelno s ekonomskim jačanjem gradova, dolazi i do društvenih promjena. Izgrađivanje komunalnih sustava stvaralo je sve razvijeniju svijest o pripadnosti gradskih stanovnika zajednici slobodnih, ako baš i ne uvijek ravnopravnih ljudi. Odras se takvog stanja osjetio neminovno i na položaju serva, koji su vremenom postali svojevrsni anakronizam u strukturi komune. Kako je pomoćna radna snaga, čvršće vezana uz poslodavca, odnosno gospodara, i dalje bila potrebna, dapače razvojem obrta i trgovine postajala sve neophodnijom, komunalna su društva pronašla rješenje u zapošljavanju ugovorne radne snage, famula, odnosno servienata. Njihov je stvarni položaj bio tek nešto bolji od onoga serva, ali su to u pravnom pogledu bili slobodni ljudi. Potreba za tim da ih se zadrži u podređenom položaju, a možda i preostaci ranijih odnosa, nametnuli su im, međutim, neka ograničenja u vrijeme trajanja službe, a koja su ih ponovo približavala položaju serva. Osnovna je razlika, koja je nudila bolju perspektivu, bila u tome što bi ograničenja prestajala istekom ugovora. Time su famuli imali bolju mogućnost materijalnog osamostaljivanja, što su mnogi i iskoristili. Nerijetko, npr. nailazimo na bivše famule u posjedu kućica i stanova. Njihov je bolji položaj bio uvjetovan i raznovrsnijim poslovima koje su obavljali, sudjelujući u orbitima i trgovini.

Na koji su se način servi uklapali u komunalnu strukturu? Odgovor na to pitanje ovisi o aspektu s kojeg ga postavljamo. Promatramo li njihov pravni položaj, oni u biti nisu ni pripadali komuni. Sudski su gotovo potpuno bili iz nje isključeni, a jurisdikcija komunalnih sudaca vezivala ih je jedino u slučaju težih prijestupa za pravosudne komunalne organe. Neposjedovanjem osobne slobode i pravne osobnosti, oni zapravo za komunu nisu postojali kao njeni članovi. Nikakve obveze nisu ih vezivale uz život u gradu, osim onih koje su imali prema vlastitom gospodaru: niti sudjelovanje u javnim radovima, niti vršenje ikakvih javnih službi, niti plaćanje bilo kakvog poreza.

Može se pretpostaviti da im je ekonomski položaj bio ipak ponešto drugačiji. Tu je servima pružena teoretska mogućnost uklapanja u privredni život komune, posredstvom peculiuma kojim su raspolagali, ali koji nije bio u njihovom vlasništvu. Moguće je da im se oslobađanjem, kojim činom su bili u pravnom smislu integrirani u komunalnu strukturu, materijalni položaj čak pogoršavao, jer su dio sredstava koje su kao servi pribavili morali davati za otkup, a ne znamo ni da li su imali pravo zadržati dio peculiuma kojeg im je davao gospodar. U ekonomskom pogledu ipak nisu bili u potpunosti isključeni iz komune, što je razumljivo za društvo koje velik dio svoje djelatnosti posvećuje oplođivanju kapitala i stjecanju novih materijalnih vrijednosti.

Poseban problem predstavlja njihov društveni položaj. Pri tom se postavlja pitanje: koji su izvori, odnosno podaci relevantni za njegovo određivanje? Procijeniti odnos ostalih stanovnika komune prema servima ne možemo samo na temelju pravnih spisa, iako su nam i oni od pomoći. Međutim, materijali koji ilustriraju svakodnevni život jednolični su i zapravo oskudni.

Uklapanje u društvene strukture započinje od osnovne ćelije — obitelji. Već se ovdje opaža položaj različit od onoga kojeg su imali ostali slojevi gradskog stanovništva. Nemogućnost formiranja obitelji po vlastitoj želji značila je često stvaranje krnjih obitelji, bez jednog roditelja, odnosno takvih u kojima se pravna i biološka odrednica nisu poklapale. Iako je to u prvom redu bila posljedica želje istaknutih rodova za stvaranjem koherentnih »familija« na kojima se temeljila njihova moć, ipak nam takva praksa ilustrira i shvaćanje koje je prevladalo u gradovima još u vrijeme sastavljanja prvih statuta, a po kojem se moglo zadirati u privatni život serva i njihova najosnovnija prava. No, usprkos nesumnjivom postojanju takve tendencije, ne bismo mogli govoriti o potpuno neljudskom tretiranju serva koji bi, kako je često isticala historiografija, bili smatrani stvarima. Na neki način, bar u promatrano vrijeme, iz samih činova njihova oslobađanja »pro anima«, za spas duše onoga koji ih oslobađa, proizlazi humaniji stav prema njima. Držanje čovjeka u neslobodnom položaju očito se smatralo nehumanim, bez obzira da li je takav stav nastao pod utjecajem crkve ili komunalne svijesti. Usprkos toga, ostaje činjenica da su servi zauzimali na društvenoj ljestvici posljednje mjesto, koje se sasvim sigurno može nazvati ponižavajućim u očima suvremenika. Treba li nam bolji dokaz od toga da se smatralo uvredom nekome reći da je serv ili sin serve, dok se s druge strane serve moglo nekažnjeno vrijeđati?

Jedini je izlaz iz tog položaja predstavljalo oslobađanje, kojeg možemo djelomično pratiti u XIII i XIV st. Njime su se servi izjednačavali u pravnom položaju s ostalim stanovnicima, ali potpunu neovisnost nisu nikada stjecali. Odnos podređenosti prema bivšem vlasniku ostao je i dalje karakteristika njihovog položaja.

Pitanje koje su historičari često postavljali pišući o servima vezano je uz upotrebu njihova rada. Da li je ona bila ekonomična ili ne? Premda ne raspoložemo nikakvim pokazateljima isplativosti njihova rada, smatramo takvo pitanje bespredmetnim. Ako se rad serva nije isplaćivao, zbog čega bi se oni zadržali u Dalmaciji i drugdje kroz čitav srednji vijek? Zamjena radne snage serva onom famula, nije posljedica bolje ekonomičnosti rada potonjih, nego izmjenjenih društvenih odnosa i shvaćanja. Kada bismo tu komutaciju nastojali objasniti isključivo ekonomskim razlozima, ne bismo našli stvarnog opravdanja zbog kojeg do nje dolazi baš krajem XIII i početkom XIV st., a ne ranije. Intenzivnije ulaganje kapitala u zemlju nije dovoljno opravdanje, jer su komune i ranije živjele od zemljoradnje i stočarstva, pa je itekako važno bilo realizirati od njih što veće prihode.

Uzroci oslobađanja serva, dakle njihovog pravnog integriranja u komunalno društvo, najbolje se uočavaju u oporukama njihovih vlasnika, koji tim posljednjim činom daju svojim servima slobodu »pro anima«, dakle za izbavljenje svoje duše ili duše svojih bližnjih. Takav se čin, prema tome, smatrao boguugodnim djelom, što je i razumljivo obzirom na teorijski stav crkve koja je ropstvo smatrala nedostojnim ljudi, koji su od boga stvoreni

jednakima. Kako se, međutim, taj stav nije u praksi potvrđivao niti od strane crkve, nije se moglo očekivati da će ga provoditi laici, no, srednjovjekovni je čovjek, u svojoj biti duboko religiozan, ipak nastojao, bar posljednjom voljom, ispraviti postupke koje je podsvijesno smatrao nepravednima i kojih se morao boriti u očekivanju posljednjeg suda. Takvu je klimu u gradovima pojačavala, kako smo već istakli, rastuća komunalna svijest, po kojoj su svi stanovnici grada bili slobodni, bez obzira na stvarne razlike u pravima pojedinih grupa. Takav se stav komuna očituje i u činjenici da se u Dubrovniku, u toku XIV st., javlja više slučajeva oslobađanja serva protiv volje gospodara. Ta su oslobađanja poduzimali predstavnici vlasti, knez i suci, najčešće onda kada vlasnik nije mogao dokazati svoje vlasništvo, ili kada dotični servi, odnosno ancile, nisu niti smjeli izgubiti slobodu, jer su bili katolici. Oslobađanja od strane vlasti poduzimala su se i u slučajevima nehumanog postupka gospodara.

Kraj XIII, a naročito XIV st. otvaraju dakle mogućnosti pravnog uključivanja serva i ancila u komunalna društva, premda je njihovo novo mjesto u društvu i dalje ostalo na njegovim marginama.

Koliko su servi stvarno pridonosili ekonomskom razvoju komuna, odnosno je li njihov rad predstavljao značajan udio u ukupnoj količini rada svih članova komune? Na to je pitanje daleko najteže točno odgovoriti. Ono je usko vezano uz drugo, naime: koliki je bio udio serva u ukupnom stanovništvu grada? Prema analogijama s primjerima iz Italije, on u XIII st. nije mogao premašivati 10%. Takvoj se procjeni naši izvori ne suprotive, ali je niti ne potvrđuju. Svakako, broj serva nije bio znatan u promatranom razdoblju, dok za ranija stoljeća ne raspoložemo baš nikakvim podacima koji bi nam mogli pomoći u ikakvom približnom procjenjivanju. S tim u vezi možemo ustvrditi da ni ekonomska uloga serva nije bila u komunama krajem XIII st., od presudnog značaja. Produktivan je bio samo njihov rad na zemlji, donekle i u trgovini, ali je broj serva koji su obavljali te poslove bio vrlo malen. Ostali su obavljali kućne poslove, dakle uglavnom neproduktivne, pa na taj način nisu mogli u većoj mjeri pridonijeti ekonomskom razvoju komuna. Povrh toga, ne smijemo zaboraviti da broj serva varira od grada do grada, pa da ih, izgleda, u nekima već u XIII st. uopće nema, ili ih ima zanemarivo malo.

Servi su samo posredno pridonosili materijalnom uzdizanju pojedinaca, kao trgovačka roba koja se izvozila iz zaleđa preko nekih luka na obali sredozemlja. U sveukupnoj mediteranskoj trgovini servima, odnosno sclavima, njen je udio bio malen, ali su pojedinci trgovinom ljudima ipak ostvarivali velike prihode. Trgovina se stoga održala i nakon napuštanja upotrebe radne snage serva u dalmatinskim gradovima, pa je prekinuta tek krajem XIV i početkom XV st., pri čemu i opet moramo naglasiti utjecaj razvijenije svijesti o ljudskim pravima.

Servi su, prema tome, predstavljali u dalmatinskim komunama na razmeđu ranog i kasnog srednjeg vijeka sloj stanovništva koji nije imao presudnu ulogu u gradskoj privredi, ali je ipak utjecao na kompleksnu sliku komunalnog života. Uloga famula, koji zamjenjuju serve kao osnovna pomoćna radna snaga, posebno od XIV st. nadalje, bila je značajnija, ali su za njeno potpuno poznavanje potrebna daljnja istraživanja.

Na kraju, mogli bismo zaključiti da su servi isključivani iz komunalnog društva zbog toga što su prodajom svoje osobe i tijela izgubili identitet, bez obzira da li je do toga dolazilo vlastitom voljom serva ili silom. Gubitak svih prava pretvarao se na taj način i u sredstvo, i u posljedicu isključivanja. Ponovnim stjecanjem prava, do kojeg je dolazilo oslobađanjem, uključivali su se u zajednicu, ali se jednom izgubljeni identitet nikada nije mogao u potpunosti povratiti, pa su oslobođenici i dalje gravitirali prema marginama komunalnih društava. Famuli, koji su iz društva bivali isključeni samo u toku trajanja ugovora, nalazili su se stepenicu više, jer je njihovo uključivanje u društvo ovisilo o njihovom materijalnom položaju, koji se ponekad mogao izmijeniti znatno na bolje. Ne treba, dakako, zaboraviti da su ancile i famule, zbog toga što su bile žene, bile izložene dodatnim faktorima marginalizacije, koji nije uvijek morao ovisiti o njihovom materijalnom i pravnom položaju.

Prihvaćeno za tisak 26. lipnja 1985

Z u s a m m e n f a s s u n g

DER PROZESS DER ISOLIERUNG UND DAS ABSCHIEBEN IN DIE RANDGRUPPEN AM BEISPIEL DER SERVI UND FAMULI IN UNSEREN KOMMUNALEN GEMEINSCHAFTEN

Neven Budak

In seinem Beitrag analysiert der Autor die Ursachen, die zur Isolierung der servi und famuli, — der sozialen Schicht der unfreien bzw. zum Teil freien Hilfsarbeitskräften, von der Gemeinschaft und zu ihrem Abschieben in die Randgruppen führten. Einleitend vermittelt er eine kurze geschichtliche Übersicht und behandelt dann die Rechtslage der servi und famuli, um zum Schluss zu kommen, dass in ihrer speziellen Rechtslage der Grund dafür zu suchen ist, warum sie sich in die bestehende gesellschaftliche Form der Gemeinden unmöglich eingliedern konnten, und dass sie auf Grund eben dieser Rechtslage von der Gemeinschaft isoliert wurden. Ihre wirtschaftliche Lage jedoch war etwas besser, denn sie konnten über das sogenannte peculium frei verfügen und dem zufolge auch am wirtschaftlichen Leben der Gemeinde teilnehmen. Doch ist es besonders schwierig, ihre gesellschaftliche Stellung richtig einzuschätzen, weil Quellen, die diese Art von Informationen bieten würden, äußerst selten sind. Aus diesem Grund ist es wichtig, durch Analysen festzustellen, wie die Vertreter der sozialen Schicht der servi und famuli sich in die Familie, sei es nun die eigene, sei es die ihrer Herren, eingliederten. Das Recht, die Familie nach eigenem Gutdünken zu gründen, wurde ihnen in der Regel abgesprochen. Darin liegt noch ein Grund dafür, warum vollständige Angaben über Familienmitglieder, die die beiden Elternteile und die Kinder enthalten würden, selten sind. Diese Tatsache stellt einen weiteren Faktor dar, der mit daran beteiligt war, dass die Vertreter der sozialen Schicht der servi und famuli in die Randgruppen abgeschoben wurden.

Mit erwachtem Gesellschaftsbewusstsein wird die soziale Schicht der servi und famuli zu einem gesellschaftlichen Anachronismus, so dass wir seit Ende des 8. Jahrhunderts beobachten können, wie sie als Arbeitskraft immer seltener verwendet und allmählich von der Leibeigenschaft befreit werden. Hiermit erlangen sie die gleichen Rechte wie Nichtleibeigene, obwohl für sie noch immer einige Einschränkungen gelten, doch stellen sie von da an keine Randgruppe innerhalb oder kommunalen Gemeinschaften dar.

Die Lage der famuli war etwas besser, aber auch ihnen wurden für die Dauer des Vertrages, der sie zum Dienst verpflichtete, bedeutende Einschränkungen aufgezwungen, so dass sie auf diese Weise als nichtgleichberechtigte Mitglieder der Randgruppen gelten müssen.

Der Autor gelangt zum Schluss, dass die servi und famuli von der Gesellschaft isoliert wurden, indem sie die eigene Person zum Kauf anboten und so ihre Identität aufgaben. Die Aufgabe aller Rechte wurde dadurch zum Zweck und zum Mittel der Isolierung, zugleich aber auch ihre Folge. Durch die Befreiung von der Leibeigenschaft erlangten sie ihre Rechte wieder, konnten sich demnach in die Gemeinschaft eingliedern, die verlorene Identität jedoch konnte nie völlig wiedergefunden werden, so dass die servi und famuli auch weiterhin zu Randgruppen innerhalb der kommunalen Gemeinschaften neigten.

Dem ist hinzuzufügen, dass die Frauen, die die Mehrzahl der servi und famuli stellten, infolge ihres Geschlechts noch zusätzlich dem Faktor der Abschiebung in die Randgruppen ausgesetzt waren, was nicht immer von ihrer Rechts- oder Wirtschaftslage abhängig war.

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 18

ZAGREB

1985.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 600 din

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođeni su plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informiranje SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 18

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Ivan Tolj

Korektor i tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

AGIČIĆ Damir, student, Filozofski fakultet Zagreb
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1 Zagreb
BOBAN dr Ljubo, Filozofski fakultet Zagreb
BUDAK mr Neven, Filozofski fakultet Zagreb
BUŽIĆ-BOŽANČIĆ dr Danica, Poljana kralja Tomislava 3, Split
ĐURIĆ Vesna, student, Filozofski fakultet Zagreb
FILIPOVIĆ Klara, Šestinski vijenac 22, Zagreb
GOLDSTEIN mr Ivo, Filozofski fakultet Zagreb
GROSS dr Mirjana, Britanski trg 12, Zagreb
KARDUM mr Livia, Fakultet političkih nauka Zagreb
KLOPČIĆ Franc, Linhartova 62, Ljubljana
KUDELJIĆ Zlatko, Turinina 4, Zagreb
LUČIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1 Zagreb
MIJATOVIĆ Anđelko, P. Togliatija 12, Susedgrad, Zagreb
MIROŠEVIĆ mr Franko, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu SRH, Zagreb
NIKOLANCI Mladen, B. Ivanovića 10, Split
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta Krčka 1, Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr Dragutin, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
PEKIĆ mr Milenko, Naučna biblioteka, Zadar
PERIČIĆ dr Šime, Zavod JAZU, Obala oktobarske revolucije 8, Zadar
PRELENDER Ivica, Iza Roka 1, Dubrovnik
STANČIĆ dr Nikša, Filozofski fakultet Zagreb
STRČIĆ dr Mirjana, Kumičićeva 42, Rijeka
STRČIĆ Petar, Arhiv Hrvatske, Zagreb
STUBLIĆ Zlatko, Vlašićka 12, Zagreb
ŠANTEK Darko, Trnac 29, Zagreb
ŠVAB mr Mladen, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb
TARADŽIĆ Branka, student, Filozofski fakultet Zagreb
VRANJEŠ-SOLJAN mr Božena, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta Krčka 1 Zagreb
ZORIĆ Damir, Salopekova 18, Zagreb